

کتابشناخت

معرفی مصحفی کهن متعلق به سده ۴ ق

دکتر حمید رضا مستفید^۱
راحله نوشاوند^۲
(صفحه: ۱۸۳ - ۱۹۲)

چکیده

این مقاله به معرفی مصحفی کهن از قرن چهارم هجری به شماره ۴۱۲۸ متعلق به کتابخانه مجلس شورای اسلامی می‌پردازد. کاتب این نسخه مخلصی طبری نام دارد که احتمالاً از دیار طبرستان و دارای مذهب شیعه بوده است. در این مقاله ویژگی‌های مرتبط با قرائت، رسم، ضبط، عد آیات و تقسیمات قرآنی که در این مصحف بسیار واضح دیده می‌شود ذکر و نمونه‌هایی از آن را ارائه خواهیم کرد. به بررسی ما این مصحف چند قرائتی است و مهمتر از همه به قرائت حفص نیست. کاتب این مصحف به هنگام نگارش این نسخه پایبند به رعایت قواعد رسم نبوده و غالباً مخالف با آن عمل کرده است. دیگر آن که کاتب تعداد آیات هر سوره را نه بر اساس عد کوفی - که امروزه متداول است - که احتمالاً بر اساس عد حجازی یا شامی مشخص کرده است.

کلید واژه‌ها: مصحف قرن چهارم، قرائت، رسم، ضبط، عد آیات، علم الفواصل، تقسیمات قرآنی، المقنع

۱. استادیار دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران شمال، گروه علوم قرآن و حدیث، تهران، ایران.
۲. دانش آموخته کارشناسی ارشد رشته علوم قرآن و حدیث، دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات تهران.

مشخصات ظاهری

مصحف حاضر به شماره ۴۱۲۸ در فهرست کتابخانه مجلس شورای اسلامی (۱۲۴/۱۱-۱۲۵) نگهداری می‌شود. این نسخه در چهاردهم رجب سال ۳۵۳ق توسط مخلص طبری که احتمالاً از طبرستان و دارای مذهب شیعه بوده مکتوب شده است. این مصحف دارای ۴۸۸ برگ و هر برگ آن ۱۹ سطر دارد. قطع جلد مصحف ۶/۵ × ۸/۲۰ و اندازه برگ‌های آن ۴/۴ × ۵/۷ سانتی متر است. کاغذ این مصحف سمرقندی و استخوانی رنگ و خط آن کوفی تکامل یافته (بین کوفی و نسخ) است. ناگفته نماند برگ اول این مصحف که شامل آیه «القرآن لا یأتون بمثله؛ و لو کان بعضهم لبعض ظهیرا» (الإسراء، ۸۸) به خطی متفاوت با خط کاتب نگاشته شده است و قدمت خط اصلی متن را ندارد. البته با توجه به زدودگی‌های آشکار روی این برگ گمان می‌رود متعلق به همان دوره یا زمانی نزدیک به آن باشد. همچنین این مصحف شامل افتادگی‌هایی از آیه ۱۶ سوره انسان تا آیه ۸ سوره ضحی است که در سال ۱۳۵۷ ش محمد علی مصاحبی نایینی مستخلص به «عبرت» آن را به خط نسخ بازنگاری کرده است.

اما امضای کاتب از جمله مواردی است که اعتبار و وثاقت این مصحف را دو چندان نموده و تاحدی گویای خاستگاه شرقی. کاتب و شیعی بودن وی است. متن امضای کاتب که در یک کادر مجزا و پس از آخرین سوره قرآن مرقوم شده بدین شرح است: «الحمد لله ذی القدره و السلطان و الکرّم و الامتنان ذی العرش المجید المبدی المعید و صلّی الله علی خیر الانبیاء و امام الاصفیاء محمد و علی اطایب عترته و أماجد دوحته و سلم و کرم. فرغ من کتابه هذا المصحف المجید العبد الفقیر علی بن محمد بن علی بن محمد المخلصی الطبری فی الرابع عشر من شهر الله

الراجب رجب عظیم الله برکته عام ثلاث و خمسين و ثلاث مائه هجریه. اللهم حرم یدی کاتبه علی النار بالنبی محمد و عترته الاخیار».

پس از این معرفی کوتاه اینک مهم‌ترین مباحث قابل طرح در خصوص مصاحف کهن به ترتیب تحت عنوان قرائات، رسم، ضبط، عدالای، تقسیمات قرآنی به اختصار ذکر خواهد شد.

قرائات:

از جمله موضوعات حائز اهمیت در این نسخه شناسایی قرائتی است که این مصحف بر اساس آن کتابت شده است. با دقت در بخش‌های متعدد این مصحف روشن شد این نسخه بر خلاف مصاحف قرون معاصر، چند قرائتی و در نتیجه مطابق با قرائت حفص (که بنا بر نظر بسیاری از محققان اسلامی مصاحف از صدر اسلام تاکنون به قرائت وی نوشته شده است) نیست. برای تبیین بیشتر این مطلب نمونه‌هایی از قرائت‌های به کار رفته در این مصحف گزینش و ارائه می‌شود:

الف) «عَلَيْهِمِ الْقِتَالُ» سوره بقره، آیه ۲۴۶ (برگ ۳۱، سطر ۱۱) - به کسر هاء و میم - به قرائت ابو عمرو بصری است.

ب) «يَحْسِبَنَّ» سوره آل عمران، آیه ۱۷۸ (برگ ۵۷، سطر ۴) با دو نقطه زیر و دو نقطه روی دندانه - یعنی هم با یاء و هم با تاء - نوشته شده است که هیچ یک به روایت حفص نیست، قرائت این کلمه با تاء خطاب و فتح سین قرائت حمزه کوفی است ولی با تاء خطاب و کسره سین از قرائات عشره نیست، و اما یحسبن با یاء غیبت و کسره سین قرائت نافع، کسائی، ابو عمرو، ابن کثیر، خلف و یعقوب است.

ج) «تَلَقُّفٌ»، سوره اعراف، آیه ۱۱۷. (برگ ۱۲۶، سطر ۱۶) به تشدید قاف، فعل ماضی باب تفعل - که قرائت همه قراء عشره جز حفص می‌باشد کتابت شده است. این کلمه به روایت حفص از عاصم به تخفیف قاف - یعنی به صیغه ثلاثی مجرد - قرائت می‌شود.

د) «یَمِيزُ» سورة آل عمران، آیه ۱۷۹ (برگ ۵۷، سطر ۶) طبق قرائت حمزه، کسائی، خلف و یعقوب - و به صورت مضارع باب تفعیل - کتابت شده است در حالیکه حفص یَمِيزُ - ثلاثی مجرد - خوانده است.

ه) «لُكْبِيرَةٌ» سورة بقره، آیه ۱۴۳ (برگ ۱۷، سطر ۱۴) با ضمه آمده که شاذ و مطابق با قرائت یحیی بن مبارک یزیدی است.

رسم

گذشته از موضوع قرائات، بررسی شیوه کتابت یا اصطلاحاً «رسم المصحف» نیز امری شایان توجه است چه آن که با ملاحظه دقیق شیوه این کاتب و دیگر کاتبان قرون نخست تا حدی روشن می شود کاتبان قرون نخستین تا چه میزان به رعایت قواعد رسم پایبند بوده اند و در نتیجه می توان فهمید که روش نگارش کلمات قرآن در عصری که کاتب در آن عصر می زیسته بر چه اصولی استوار بوده است. با بررسی رسم این مصحف در پنج محدوده حذف، ابدال، فصل و وصل، زیادت همزه روشن شد کاتب به رعایت رسم پایبند نبوده است. این موارد که با نمونه هایی از کتاب المقنع مقایسه شده عبارتند از:

سوره	آیه	برگ/سطر	قاعده	مصحف قرن چهارم	المقنع
البقرة	۱	۲/-	حذف	العالمین	العلمین
المائدة	۱۰۷	۲/۹۷	حذف	الاولیان	الاولین
النمل	۲۱	۲/۲۹۰	زیادت	لَأَذِیْحَنَّهُ	لَأَذِیْحَنَّهُ
البقرة	۲۴۵	۶/۳۱	ابدال	یبسط	یبسط
البقرة	۲۱۸	۱۹/۲۶	ابدال	رحمة الله	رحمت الله
الأنعام	۹۴	۱/۱۰۸	همزه	شُرْكَأُ	شُرْكَؤَا
طه	۹۴	۱۰/۲۴۲	وصل و فصل	یابن امّ	یبنؤمّ
الأنعام	۱۴۵	۱۶/۱۱۳	وصل و فصل	فیما اوحی	فی ما اوحی

ضبط

موضوع اعراب‌گذاری یا به تعبیر دقیق‌تر آن «ضبط المصحف» از آشکارترین مشخصات این مصحف است. این علائم در مواضع متعددی با روش ضبط در مصاحف معاصر متفاوت است که نمونه‌هایی از آنها عبارتند از:

۱. ترسیم حرکت فتحه به صورت هلال پیش از حروف لین (واو یا یا ساکن ما قبل مفتوح) برای نمونه: در کلماتی مانند: «زَيْغٌ» (آل عمران: آیه ۷، برگ ۳۹، سطر ۴)؛ «عَلَيْكُمْ الْمَيْتَةُ» (المائدة، آیه ۵، برگ ۸۳، سطر ۶)؛ «أَيُّ الْفَرِيقَيْنِ» (الأنعام، آیه ۸۱، برگ ۲۳۶، سطر ۸).

۲. عدم استفاده از سکون در سراسر مصحف

۳. وجود دایره زیر حرفی که تنوین آن به همزه وصل می‌رسد، در کلماتی مانند: «فَسِقُ الْيَوْمِ»؛ (المائدة، برگ ۸۳، سطر ۱۰) احدُ الله (التوحيد، آیه ۲، ص ۴۸۷، سطر ۲)

۴. استفاده از دو نقطه زیر دندان کرسی همزه: در کلماتی مانند: بیس (المائدة، آیه ۵، برگ ۸۳، سطر ۱۰)؛ الملائكة (الرعد، آیه ۱۳، برگ ۱۱۰، سطر ۱۲)؛ اولئك (هود، آیه ۱۱، برگ ۱۶۸، سطر ۱۷)؛

۵. قرار گرفتن فتحه و ضمه زیر تشدید مثال در کلماتی مانند: «اتَّقُوا رَبَّكُمْ» (الحج، آیه ۱، برگ ۲۵۲، سطر ۱۲)؛ «خَلَقْنَا النَّفْثَةَ» (المؤمنون، آیه ۱۴، برگ ۲۶۰، سطر ۱۰)؛

۶. نمایش ضمه اشباعی با علامتی مانند عدد ۲. در کلماتی مانند رحمته (النور، آیه ۲۱، برگ ۲۶۷، سطر ۶)؛ اعانه (الفرقان، آیه ۴، برگ ۴، سطر ۴)؛ اشدّه (یوسف: آیه ۲۲، برگ ۱۸۰، سطر ۱۴)

عدّ آی

از دیگر ویژگی‌های این نسخه عد آیات آن است. در کتب علم الفواصل یا عدّ

الآی برای عد، هفت طریق شمرده شده است که عبارتند از: کوفی، بصری، مدنی اول، مدنی اخیر، مکی، دمشقی و حمصی امروزه رایج‌ترین و پرکاربردترین عد، عد کوفی است. نکته قابل ذکر آن که عد این مصحف کوفی نیست و ظاهراً به عد حجازی یا شامی است. ویژگی‌های عد این مصحف:

۱. استفاده از چهار نقطه برای نشان دادن فاصله هر آیه؛ لازم به ذکر است که در دو برگ نخست این مصحف یعنی سوره فاتحه و بقره دایره‌ای بزرگ فاصله دو آیه را مشخص کرده و در برگ سوم هیچ علامتی برای تفکیک آیات نیامده است.

۲. عدم استفاده از یک عد ثابت در سراسر مصحف، به عنوان مثال:

الف) (النور، ۲۴) حجازی‌ها این سوره را ۶۲ آیه و دیگران ۶۴ آیه می‌شمارند و اختلافشان در آیه ۳۶ و ۴۳ است. در این نسخه «...یذهب بالابصار» (آیه ۴۳، سطر ۱۴، برگ ۲۷۱) آخر آیه نیست و پس از «بالغدو و الاصال» (آیه ۳۶) نیز خط تیره‌ای آمده است و این امر برخلاف عد شامی و عراقی است چه آن که این دو مورد نزد آنها آیه است.

ب) (النمل، ۲۷) کوفی‌ها این سوره را شامل ۹۳ آیه، بصری‌ها ۹۴ و اهل حجاز ۹۵ آیه دانسته‌اند و اختلاف نظر در دو آیه ۳۳ و ۴۴ است چه آن که حجازی‌ها کلمه شدید را در آیه ۳۳ را فاصله آیه نشمرده و کوفی‌ها کلمه قواریر را در آیه ۴۴ را آخر آیه نمی‌دانند. در مصحف حاضر اولوا بأس شدید (آیه ۳۳، سطر ۱۶، برگ ۲۹۰) آخر آیه است و مُمَرَّد من قواریر (آیه ۴۴، برگ ۲۹۱، سطر ۱۶)؛ آخر آیه نیست.

ج) (الأنبياء، ۲۱). این سوره را کوفی‌ها ۱۱۲ و دیگران ۱۱۱ آیه دانسته‌اند (۱۰۷، برگ ۲۴۹، سطر ۱۱) آیه «ما لا ينفعكم شيئاً و لا يضرُّكم» که کوفی‌ها آیه دانسته‌اند در این مصحف آیه مستقل نیست.

د) (بنی اسرائیل، ۱۷) کوفی‌ها این سوره را ۱۱۱ و دیگران ۱۱۰ آیه دانسته-

اند. در نسخه مذکور «يَخْرُونَ لِلذَّقَانِ سُجْدًا» (آیه ۱۰۷، برگ ۲۲۲، سطر ۱۶) که نزد کوفی‌ها آیه بوده آیه مستقل نیست.

هـ) (یونس، ۱۰) شامی‌ها ۱۱۰ و دیگران ۱۰۹ آیه دانسته‌اند و اختلاف بر سر این سه آیه است: شامی‌ها آیه ۲۲ و ۵۷ را آیه شمرده و آیه ۲۲ «شفاء لما فی الصدور» را آیه نمی‌دانند. اما در این مصحف (آیه ۲۲، برگ ۱۵۹ سطر ۱۹) «دعوا الله مخلصین له الدین» آیه مستقل نیست و (آیه ۵۷ سطر ۵، برگ ۱۶۳) «شفاء لما فی الصدور» آیه است؛ (آیه ۲۲، برگ ۱۶۰، سطر ۱) «لننکونن من الشاکرین» نیز آخر آیه است.

۳. همچنین در مورد بسمله به روش خاصی پایبند نبوده است مثال: بسملة حمد، آیه به حساب نیامده ولی بسملة بقره، آیه محسوب شده است.

۴. نکته مهم دیگر که با عد آیات بی‌ارتباط هم نیست ترنج‌های زینتی است که کاتب برای هر پنج و ده آیه تعیین کرده است.. ترنج نخست نشانگر پنج آیه و ترنج دوم دایره‌ای شمسه گونه است که ده آیه را نمایش می‌دهد.

تقسیمات قرآنی

از دیگر شاخصه‌های صوری این مصحف تقسیمات به کار رفته در حواشی این مصحف است که با تقسیمات ۷ تایی در برخی از مصاحف نخستین به‌ویژه قرآن‌های چاپ هند و پاکستان مطابقت دارد. این مواضع هفت‌گانه و نیمه‌های آن عبارتند از:

نصف السُّبع: سوره بقره، آیه ۲۷۰؛ السُّبع الثانی: سوره نساء، آیه ۶۰؛ نصف السُّبع: مشخص نشده؛ السُّبع الثالث: سوره اعراف، آیه ۱۷۰؛ نصف السُّبع: سوره یونس، آیه ۶۰؛ السُّبع الرابع: سوره ابراهیم، آیه ۲۶؛ نصف السُّبع: سوره کهف، آیه ۷۴؛ السُّبع الخامس: سوره مؤمنون، آیه ۵۰؛ نصف السُّبع: سوره قصص، آیه ۳۹؛ السُّبع السادس: سوره سبأ، آیه ۲۰؛ نصف السُّبع: سوره غافر، آیه ۳۹؛ السُّبع السابع: سوره حجرات؛ نصف السُّبع: سوره طلاق

۱۹۰ صحیفه مبین، شماره ۴۹، بهار و تابستان ۱۳۹۰

در حاشیه برخی صفحات، با کلمه «الجزء» مواجه می‌شویم که تقریباً با شیوه ۳۰ جزئی رایج مطابقت دارد ولی کامل نیست و تعداد آن از سی مورد کمتر است. احتمالاً شخصی به جز مُخلصی، این اجزاء را مشخص کرده است.

علائم وقف

دیگر ویژگی قابل توجه این مصحف، وجود علائمی است که برای نشان دادن محل‌های مناسب وقف، بکار رفته است و نشان دهنده مقدار اهتمام به مسأله وقف و ابتدا در قرن چهارم می‌باشد.

البته فعلاً بر ما روشن نیست که این علائم، علائم متداول آن زمان بوده یا ابتکار کاتب است. این علائم عبارتند از: سه نقطه قرمز، یک نقطه قرمز، م، لا. و اما نحوه استفاده از این علائم:

با مقایسه برخی از موارد این علائم با محل‌های تعیین شده وقف‌های تام، کافی، حسن و قبیح در کتب وقف و ابتدا، به نظر می‌رسد: سه نقطه قرمز احتمالاً برای وقف کافی، یک نقطه قرمز احتمالاً برای وقف حسن به کار رفته باشد نمونه‌هایی از این موارد به شرح زیر است:.

فوق عبادہ وقف کافی، با سه نقطه قرمز (الأنعام، آیه ۱۸، برگ ۱۰۰، سطر ۷)،

شهادہ: وقف کافی، با سه نقطه قرمز (الأنعام، آیه ۱۹، برگ ۱۰۰، سطر ۷)؛

بلغ: وقف کافی، با سه نقطه قرمز (الأنعام، آیه ۱۹، برگ ۱۰۰، سطر ۹)؛

بخلق جدید: وقف حسن با یک نقطه قرمز، (ابراهیم: آیه ۱۹، برگ ۱۹۶،

سطر ۷).

گفتنی است علائم مزبور در همه صفحات مشاهده نمی‌شود و معمولاً به طور متناوب در برخی از صفحات که اکثر صفحات قرآن را شامل می‌شود مشاهده می‌گردد.

نام سوره‌ها

و آخرین نکته ای که درباره این مصحف بدان اشاره می‌شود، نامگذاری سوره-ها در این مصحف است که گاه با اسامی رایج آنها در زمان ما، متفاوت است. در جدول زیر به این موارد اشاره شده است:

اسم معروف سوره	اسم سوره در مصحف سده ۴ ق
الشوری	عسق
فاطر	الملائكة
البینة	البرية
الماعون	الدین

